

Goran Behmen

FENOMEN SVETOG VLADARA*

THE PHENOMENON OF THE HOLY RULER

Sažetak

Tekst je prikaz knjige „Sveti kralj“ Smilje Marjanović-Dušanić.

Summary

The text is a review of the book entitled “The Holy King” by Smilja Marjanovic-Dusanic.

Upuštajući se u istraživanje svetosti kralja u evropskom, vizantijskom i, prvenstveno, srpskom kontekstu, prof. dr. Smilja Marjanović-Dušanić dala je puni doprinos analizi fenomena koji se, u različitim formama, i prolazeći razne faze, pokazao kao bitna odrednica evropskog srednjovjekovlja, uključujući u nekim elementima i hiljadugodišnje hrišćansko Romejsko Carstvo – Vizantiju.

Kult vladarske svetosti, kao neodvojiv faktor ideološkog profila srpske srednjovjekovne države, autorka posmatra kao fenomen dugog trajanja, koji se, prolazeći kroz *scile* i *haribde* minulih vjekova, infiltrira i u modernu istoriju i kolektivnu memoriju srpskog naroda. Ovaj fenomen autorka prati od prve pojave svetog kralja kod Srba – sv. Jovana Vladimira, kao odraza evropskih vladarskih kultova 11. vijeka, preko sv. Simeona, osnivača

* U izdanju Balkanološkog instituta Srpske akademije nauka i umetnosti i izdavačke kuće Clio u Beogradu je 2007. godine objavljena knjiga „Sveti kralj“ autorke Smilje Marjanović-Dušanić. Tekst je prikaz navedene knjige.

dobroplodne loze, i posebno kulta Stefana Dečanskog, kao jedinog vladarskog kulta koji je prošao sve faze razvoja – od dinastičkog svetitelja do nacionalnog heroja.

Autorka je cijelu studiju od 655 stranica podijelila na dvije osnovne cjeline: u prvoj istražuje modele kraljevske svetosti, dok druga cjelina, koja nosi naslov „Stvaranje kraljevske memorije“, materiju obrađuje pod naslovima: „Stefan Uroš II: između hagiografije i zvaničnog dokumenta“ i „Kult svetog Stefana Dečanskog: od svetitelja do nacionalnog heroja“.

U uvodnom dijelu knjige autorka objašnjava motive izbora sv. Stefana Dečanskog kao predmeta studije o kultu svetog kralja. To su Stefanova popularnost, kao i činjenica da je on svetitelj čiji je kult prošao sve faze razvoja (od dinastičkog svetitelja do nacionalnog heroja), vezanost proslavljanja uz grobnu crkvu, te da je on „jedini domaći kult svetog vladara koji nosi sve odlike svoje vladarske prirode, bez primjesa državno-simboličkih poruka“.

Navodeći modele kraljevske svetosti u evropskom srednjovjekovlju, posebno se osvrćući na porijeklo i razvoj institucije kraljevske svetosti, autorka ideju o svetom kralju stavlja u središte misli evropske srednjovjekovne vladarske ideologije, te konstatuje da je fenomen svetosti vladara bio prisutan još u antici, dok je hrišćanstvo vladarskoj svetosti dalo novu dimenziju. Ona prati postepeno nastajanje fenomena svetog kralja na osnovu raznih tradicija – od helenističkih kraljeva i careva rimskih (uključujući i vizantijsku carsku ideologiju), preko tradicija paganskih germanskih kraljevstava, do hrišćanske tradicije. Posebno akcentira tipologizaciju kraljevske svetosti Roberta Folca (koji je svete vladare na zapadu svrstao u tri grupe: svete mučenike, svete kraljeve-ispovjednike i kraljeve čudotvorce) te, kao izvjesnu korekciju tog modela, model Gabora Klanicaja „središte – periferija“, navodeći primjere svetosti vladara u raznim dijelovima srednjovjekovne Evrope (strastoterpci Boris i Gljeb, sv. Sigismund, Edvard Ispovjednik, sv. Vaclav, sv. Ladislav, sv. Olaf, sv. Vladimir, sv. Luj itd.). Autorka ukazuje i na to da je tip svetih mučenika često zastupljen i popularan među slavenskim narodima, te navodi sličnosti kultova sv. Vaclava, sv. Borisa i Gljeba i sv. Jovana Vladimira. Inspiracija jevanđeljskim motivima – izdaja, mučeništvo i žrtva, neki su od tipičnih motiva kod ovog tipa svetitelja. Autorka na primjeru analize sv. Vladimira pokazuje i kako se vladarski svetiteljski kultovi mijenjaju u smislu slike uzoritog vladara.

Ona je, premda svjesna kompleksnosti ovog fenomena i nemogućnosti precizne tipologizacije svetih vladara, ipak znanstveno hrabro ušla u kategorizaciju svetih vladara u Srba, vješto izbjegavajući simplifikaciju i kruto ograničavanje. Pri tome polazi od konstatacije Dimitrija Oblenskog da je „svetački oreol Nemanjića prevazilazio poštovanje ukazivano bilo kojoj porodici u istočnoj Evropi“, uzimajući u obzir važnost kulta osnivača (kasnije transformisan u kult „sveštene dvojice“, što autorka stavlja u kontekst svetosavske simfonije crkve i države), te liniju svetih kraljeva, koja se vremenom uzdiže do transdinastičkih i transepohalnih razmjera. Dodaje i važnost prirode vlasti u srednjovjekovnoj Srbiji obilježene u velikoj mjeri svetosavskom simfonijom (suglasjem) države i crkve. Tako je i tipologizacija svetih vladara u Srba izvršena ne samo sakralnim svojstvima danog kulta nego i političkim osobinama svetovladarskih kultova.

Marjanović-Dušanić je, tako, diferencirala četiri osnovna modela svetosti. Kult svetog osnivača, kao temeljni nosilac vladarske svetosti u Srba, svetosavski kult, kao određeni tip kulta svetog monaha (monaško-asketski kultovi), kojem je sličan i kult kralja Dragutina, tip dinastičkih svetitelja (svetitelji svetost crpe iz pripadnosti svetoj dinastiji), te tip kulta martira kasnog srednjeg vijeka, u koji spadaju i drugi kult Stefana Dečanskog, te kult sv. Kneza Lazara, kao rezultat nastojanja srpske despotovine da u vremenima nakon Kosovskog boja nastavi sa svojim svetiteljskim tradicijama, prilagođavajući ih tendencijama 15. vijeka. Istražujući kult osnivača države i svete dinastije, autorka prikazuje bitne momente u nastajanju kulta; od osmišljavanja hilendarskog groba, preko objavljivanja moštiju i njihovog prenosa u studenički grob, do pisanja proslavnih sastava u Hilandaru i Studenici. Takođe ističe i ulogu Svete Gore kao prostora pustinje, mjesta čuda, ali i iskušenja. Crpeći iz Domentijanovog „Žitija svetog Save“, autorka „put ka Jerusalimu“ shvata metaforično, kao put narodnog spasenja. Ona ga, tako, posmatra u širem, ideološkom značenju, u smislu ceste koju je sv. Sava trasirao srpskom narodu, a ne samo kao konkretan put na sveta istočna mjesta. Tako dolazi i do suštine Savinog ovozemaljskog djelovanja, sadržane u Domentijanovim riječima o „savršenom narodu“, kojeg Sava „privodi Gospodu“, što je preslik iz Jevanđelja po Luki. Biblijski obrazac je očit: sv. Sava kao sv. Jovan Krstitelj, sv. prorok Ilija, pa čak i pravedni Jozef i Mojsije. Marjanović-Dušanić ukazuje i na žitija sv. Save i Stefana Prvo-vjenčanog, kojim je udaren temelj obrascu srpske vladarske svetosti. Ona

analizira Nemanjino mučeništvo, te nalazi paralelu sa sv. Dimitrijem, kao i u slučaju njegovog čudotvorstva. A čudotvorstvo je, svakako, bilo u službi otačastva, i tako poprima političku dimenziju. Na osnovu srpskih žitija, autorka sv. Savu uvrštava u tip vladara-askete i monaha. Monah je i kralj Dragutin, dok je Jelena „svetelnik otačastva“, kao i sv. Sava. Knjiga prikazuje kako je politička dimenzija u smislu poruke o ideji dinastičkog kontinuiteta nasljednika sv. Simeona vidljiva i iz paralele sopoćanskih fresaka i Domentijanovog djela. Ipak, autorka istraživanje ne iscrpljuje analizom fresknog slikarstva i žitija, već i diplomatskog materijala, pa u arengama i sankcijama hrisovulja posvećuje pažnju pomenu združenog kulta sv. Simeona i sv. Save, što direktno dovodi u kontekst ideoloških konotacija aktuelnog političkog trenutka prve polovine 14. vijeka.

Ova značajna studija prikazuje i uticaje evropskih modela „dinastičke svetosti“ od Francuske, preko Ugarske i južne Italije, do Milutinove Srbije, iako sa izvjesnim specifičnostima.

U srednjovjekovnoj Srbiji je, tako, profiliran panteon srpskih svetih, osnovan na ideji simfonije duhovne i svjetovne vlasti, odnosno svetih arhiepiskopa i svetih vladara.

Pozni srednji vijek, pod sjenom osmanskih osvajanja, donosi nove kultove zaštitnika, te koncept prijestolnice kao „svetog mjesta“. Tome svjedoči i paralela kojom je Konstantin Filozof uporedio Beograd sa Jerusalimom, uz neizostavnu ulogu relikvija.

Istraživanje fenomena svetog kralja autorka u drugom djelu knjige potkrepljuje primjerom Stefana Dečanskog. Prolazeći kroz njegove rane godine, boravak u tatarskom zatočeništvu i izbavljenje, sticanje statusa mladog kralja, osljepljenje i carigradsko izgnanstvo, do osvajanja vlasti, autorka primjećuje kako Stefan ističe sličnosti sa starozavjetnim motivima, likom pravednog Josifa. Tama Stefanovog sljepila, uzrokovanog lošim mislima nepravednih, uporediva je s tamom jame u koju su braća bacila Josifa. Tako je Stefan pravednik koji nepravedno strada, na što ukazuje i u diplomatskom materijalu, te iz toga crpi legitimitet vlastite političke pozicije. Starozavjetne obrasce prati i Danilo, te u duhu hagiografije nalazi sličnosti sa sukobom cara Davida i Avesaloma, sina Davidovog. Stefan se upoređuje sa Josifom i u vezi sa sukobom sa Konstantinom, te je, kao izabranik božiji, i konačni pobjednik. Stefanovu kitorsku ulogu, posebno podizanje mauzoleja u Dečanima, Marjanović-Dušanić posmatra

i kao nastavak porodične tradicije Nemanjića i kao refleksiju osobne pobožnosti, radnju identificiranu kao podvig. Obrađen je trijumf kod Velbužda, po tradiciji podviga vladara-trijumfatora, u svjetlu srpskog kralja kao novog Davida, koji se u samog boga uzda. Analiza različitih kazivanja o Stefanovom odnosu sa sinom Dušanom, kao i okolnosti Stefanove smrti, osvjetljava ne samo ideološku koncepciju, privrženost crkvi i kleru, nego, u izvjesnoj mjeri, i psihološki profil ličnosti Stefana Dečanskog. Posebnu pažnju autorka posvećuje modelima stvaranja *memorie* svetog kralja, te identificira sakralni prostor Dečana kao nacionalno mjesto memorije i kulta, mjesto u kojem se sjećanje oblikuje i čini trajnim. Pri tome analizira istorijske izvore, arenge hrisovulja, pokazujući da arena nije puki ukras, već dio dokumenta iz kojeg se mogu vidjeti ideološko-politička stremjenja, kao i likovne predstave nastale u različitim periodima. Radi se o konceptu manastira kao mjesta nacionalne memorije, koji uz mitove i sjećanje na minulo, „zlatno doba“ doba, doprinose sakralizaciji nacije. Cjelinu koja analizira razvoj kulta sv. Stefana Dečanskog od svetitelja do nacionalnog heroja autorka počinje prikazom kulta Stefana Dečanskog u okvirima srednjovjekovne političke teologije, uvrštenja u svete, preko promjene tipa svetog vladara poslije Bitke na Kosovu (kompatibilnim sa kultom kneza Lazara). Kasnije, obnovljena Pećka patrijaršija pruža lik sv. Stefana Dečanskog kao idealnu paradigmu srpskog svetitelja, što u doba turske vladavine ima ulogu očuvanja istorijskih tekovina i duhovnog jedinstva srpskog naroda. U tom periodu i ikone Stefana Dečanskog, kao što je Longinova, nastala pod uticajem Camblakovog žitija, postaju obrazac kasnijih likovnih prikaza Dečanskog, te doprinose širenju kulta ovog vladara. Autorka ukazuje na Pajsijevo djelo kao prelaz između stare i barokne srpske historiografije. Takođe analitički prolazi kroz barokni period i ideološke i političke osnove programa Karlovačke mitropolije kao središta reprezentativne crkvene kulture. Uticaj novih okolnosti i okruženje baroknog i katoličkog ambijenta nisu mogli ostaviti konzerviranu Srpsku pravoslavnu crkvu, te se i ona mijenja, organizacijski ali i prihvatanjem nekih karakteristika katoličke barokne religioznosti. Autorka posmatra i ulogu patrijarha Jovana Georgijevića, te njegov značaj za inkorporaciju kulta svetog kralja, i Stefana Dečanskog u političko djelovanje Karlovačke mitropolije (u skladu sa Georgijevićevom idejom o isticanju manastira Peći, Studenice i Dečana kao svetih mjesta jedinstvenog duhovnog prostora). Rađanje pojma naroda

od konca 18. vijeka, kao i stvaranje moderne srpske historiografije, stvara podlogu za tretiranje Stefana Dečanskog kao nacionalnog heroja. Autorka kao prekretnicu u razvoju ovakvog koncepta vidi „Istoriju“ Jovana Rajića. Dotadašnji pompezni manifestacioni oblici bivaju, u duhu novog vremena, kritikovani, program Karlovačke mitropolije se mijenja, kultovi svetitelja poprimaju sve više svjetovni značaj. Rajićevu „Istoriju“, pisanu na principu kritike izvora, ilustrovanu herojskim prikazima srpskih srednjovjekovnih vladara, autorka označava kao kulturnu knjigu srpske kulture u 19. vijeku i temelj nacionalnog preporoda, kao izvor revolucionarnog nadahnuća. U „Svetom kralju“ je prikazan i značaj „svete otadžbine“, „zemlje predaka“, u nastanku nacionalnih ideologija. Kod Srba, dijelom teritorijalno dislociranih od grobova njihovih historijskih heroja i kulturnih središta, to ima naročit značaj, jer se i otačastvo shvata kao obećana zemlja. Utemeljenje zahtjeva koje ističu srpski ustanici početkom 19. vijeka bazira se na pozivanju na srednjovjekovnu tradiciju, kao istorijsko nasljeđe. To uživa podršku crkve, koja njeguje i ističe kult domaćih svetitelja. U to vrijeme dolazi i do raznovrsnih obnoviteljskih aktivnosti u Dečanima, uz isticanje uloge Stefana Dečanskog. Sveti vladari srpski, tako, u 19. vijeku poprimaju značaj nacionalnih heroja, u kontekstu emancipacije i nacionalne homogenizacije srpskog naroda i njegovog političkog programa. Popularizacija svetosti srpskih vladara i posebno Stefana Dečanskog, od podizanja spomenika do dramskih tekstova, bila je kompatibilna sa državnom propagandom, kao odraz domoljublja i kolektivnog sjećanja na zlatna vremena srpske istorije.

Marjanović-Dušanić je „Svetim kraljem“, ozbiljnim metodološkim i sistematskim pristupom, uspjela prikazati sve faze razvoja vladarskog kulta sv. Stefana Dečanskog, i involvirajući njegov primjer u kontekst fenomena vladarske svetosti podariti ne samo južnoslavenskoj medijavelistici izuzetno vrijedno djelo. O ozbiljnosti kojom je prof. dr. Marjanović-Dušanić pristupila obradi ovog kompleksnog pitanja svjedoči i obiman i raznovrstan spisak izvora i literature na različitim jezicima, a proučavanje „Svetog kralja“ olakšala je i detaljnim registrom imena i pojmova.